

نقش

ملکم خان ناظم الدوله در مقدمات دورهٔ بیداری و انقلاب مشروطیت - بحث و بررسی -

دور

ملکم خان ناظم الدوله في بؤادر عصر اليقظة والثورة الدستورية في ايران

دانشيار

دکتر: عمران سلمان موسى

دانشگاه بغداد

دانشکدهٔ زبان

نقش - ملکم نام الدوله - در مقدمات دورهٔ بیداری و انقلاب مشروطیت

پیشگفتار

شایستگی است که تاریخ سیاسی ایران و حتی اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی مراحل گوناگون را بشت سرگذاشت، ولی نکته چشمگیر آنست که روشنفکران از میدان ملت تا حدی دور بودند و به فکر وضع ناجور، زحمتکشان، رنجبران، بینوایان و ستمدیدگان نیفتادند بیشتر آنها در - دوره های قدیم - بویژه نویسندگان و شعراء جز ستایش دربار و حاشیهٔ آن با وصف و غزل یا اعمال عرفانی و تصوف کار دیگر ندارند.

در دوره قاجاری وضع جامعه خیلی وخیم شد، و افراد ملت وتوده بی چاره بودند، بنا براین روشنفکران از غفلت و خواب طولانی بیدار وبر خاستند و علیه ستم وجور ونا برابری قیام وبه سوی انقلاب جدید واصلاح جامعه روی آوردند وبا هر چه داشتند خواستند مقدمات دوره بیداری وانقلاب مشروطیت فراهم کنند، وملت را علیه اوضاع وخیم آن زمان فرا خواندند.

زین العابدین مراغه ای صاحب کتاب - سیاحتنامه براهیم بك - به چاره نمود آنست " در ایران يك نفر ندیدم بدین خیال که عیوب دولت وملت را به قلم آورد، آن شعرایند خاك بر سرشان تمام حواس وخیال آنها منحصر بر این است که يك نفر فرعون صفت نمرود روش را تعریف نموده... دویست، سیصد سال پیش هیچ تألیف وتصنیف جدید دیده نمیشود... "(*).

نگفته نماند که با آغاز انقلاب صنعتی ونهضت های ملی وتحولات وانقلاب کبیر فرانسه ۱۷۸۹ م وتمايلات جدید که در اورپا یا نقاط مختلف وپراکنده از جهان حاصل گردیده، به ایران خواه نا خواه منجر گردیده است واز همان وقت نقطه شروع تحول وتحولات اجتماعی وادبی در ایران پیدا شد.

عده ای از فرمانروایان و روشنفکران ایرانی مانند عباس میرزا وقائم مقام فراهانی وامیر کبیر ودیگران دست به اصلاحات جدید زدند وعده دیگر بعلت ستم واستبداد حکام قاجاری به خارج از کشور فرار کردند وانجا روزنامه های متعدد را دایر کردند، ونتاجات شایسته بتحریر در آوردند یا نوشتند، مسلم است نتاجات فکری در خارج وداخل از ایران واقعا بهترین وعالیترین وسیله ای جهت ابلاغ والقاء وتبیین واندیشه ومقاصد بشمار میرفت.

البته میرزا آقا خان کرمانی، میرزا ملکم خان، سید جمال الدین افغانی وآخوند زاده درباره بیداری ومقدمات انقلاب موضوعات مختلف وثمر بخش نطق کردند یا نوشتند ومعایب ومفاسد جامعه آشکار ورسوا

کردند، این اعتراضات در اواخر سلطنت ناصر الدین شاه یعنی اواخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم هجری قمری شروع شده است و از همان وقت زمزمه آزادی خواهی و مشروطه طلبی آغاز گردید.

پس از آن توان گفت که با کشتن ناصر الدین شاه سال ۱۳۱۳ ق با ششول آقا خان کرمانی، ونشستن مظفر الدین شاه، قدرت آزادیخواهان بیشتر شد، مسلم است اعلان مشروطیت رسماً در سال ۱۳۲۴ ق/ ۱۹۰۶ م شناخته شد و از همان وقت در سراسر ایران سخن از آزادی و مشروطیت متداول شده بود.

اینجا بحث و بررسی را که نوشته شد در پیرامون نقش ملکم خان در مقدمات دوره بیداری و مقدمات انقلاب مشروطیت میباید ولی با شمه مختصرانه و شایسته ایست.

دانشیار

دکتر. عمران سلمان موسی

شمه ای از زندگانی ملکم خان

آمده است که عده ای از روشنفکران که بایه گذاران مقدمات دوره بیداری و انقلاب مشروطیت از میان مردم قیام و چراغ درخشنده امید و هدایت را جهت بیداری آنها از غفلت و خواب طولانی روشن کرده تا راه

معلوم و شناخته را بسوی آزادی بپیمودند و نقاط اساس و عمده مبارزه را علیه فساد جامعه مورد راهنمایی آن گذاشتند از آنها ملکم خان است.

ملکم خان

برنس ملکم خان ناظم الدوله از ارمنیان جلفای اصفهان سال ۱۲۴۹ ق بدنیآ آمد، پدرش مرد سنگتراش به نام یعقوب است^(۱). و در جایی آمده است که تولد و وفاتش سال ۱۸۲۳ - ۱۹۰۸ م بود^(۲).

وی زبان روسی و فرانسوی را خوب میدانست، از مشهورترین کارهای وی ترجمه و تأسیس محفل جامعه آدمیت است که هدف از آن اصلاح بشریت عموماً و ملت ایران مخصوصاً میباشد، او تجربه در قانون سیاسی داشت، باز هم در بغداد و استانبول کار کرد^(۳).

وی و مقدمات بیداری و مشروطیت

آمده است که دو سفر سید جمال الدین افغانی به ایران در سالهای ۱۳۰۴، ۱۳۰۷ ق و تبلیغات دامنه دار او بر علیه استبداد و لزوم اصلاحات و کوشش های پیروان و یاران پر شور وی از مقدمات آن بشمار میرفت^(۴)، باز هم توان گفت که ایده آزادی بتدریج از طریق هند و روسیه که مقدمات انقلاب ۱۹۱۷ م، در سال ۱۹۰۴ پیش از مشروطیت صورت گرفت^(۵). و نیز امپراتوری عثمانی به توسط زبان ترکی استانبولی در ایران اشاعه یافت و تعدادی از افراد نظیر میرزا فتح علی آخوند زاده - ۱۸۷۸ - ۱۸۱۳ م - و ملکم خان - ۹، ۱۹۰۸ - ۴، ۱۹۳۳ م، و جمال الدین افغانی - ۷، ۱۸۹۶ - ۹، ۱۸۳۸ م - در انتشار افکار آزادی ر خارج از کشور يك نفر سیاستمدار و مصلح .... است^(۶).

ملکم یکی از برجسته ترین روشنفکران که نزد و همراه میرزا فتحعلی آخوند زاده بود که رهنمودهای وی را يك منبر و دستور تمام بحساب آوردند، ملکم در استانبول سال ۱۸۶۳ م با آخوند زاده علاقات کرد، باز هم آخوند زاده، ملکم خان را به نگارشات و فعالیات و ادبیات خود مطلع و آگاه کند، تجربه ملکم در راه آزادی و رها کردن ملت از دست ستمگران و چپاولگران به سوی همیشه میخواست که ستمگران دست ایشان

را از ستم و جباول و نا برابری بکشند زیرا که ملت نمیتواند بیشتر زیر آن ادامه بدهد، علاوه بر آن و بنظر وی، افراد ملت وی مانند، فولتیر، روسو، منتسیکیو و میرابو خواهند شد تا چراغ و پرتوی درخشنده ببینند و در آخر مطاف به هدف و آرمان حقیقت برسند^(۷).

ملکم ایمان قطعی داشت که معانات ملت و مفساد و فساد جامعه از دست حکمرانان و حاشیه آنان است.

وی میپرسد، آیا آفریدگار، ایران را برای يك مشیت از زشت رویان، ریاکاران، بدگویان، چاپلوسان و بی ارزش و خسیس آفرید؟ اینها که هستند؟.....^(۸).

کوشش و فعالیت‌های وی

ملکم خوب دانست که گرفتاری و محنت ملت از حکمرانان و هواداران آنست، وی طبق اقوال خود، دویست کتاب را جهت پیشرفت و سر بلندی ایران و به دست ناصر الدین شاه و دیگران رسیده، ولی به کجا است؟ باز هم آمده، ایران يك کشور برجسته، و آزادی به آن خیلی سزاوار و شایسته است، و هیچ به وصایت کشورهای بزرگ نیازمندی ندارد^(۹).

علاوه بر آنست دلیل قطعی دارد که ایران دارای کارمندان و علمای را ستگویان است و خیلی زیر دست و توانائی ایشان کمتر از سیاستمداران اورپائی نیست، بر زبان او آمده است که: "یکی از بصرانم آمادگی و باهوشی فوق العاده دارد، ولی محصل نبود، من وی را به این راه تشویق نمیکنم، امکان هست که او بدون تحصیل، وزیر در ایران بشود....."^(۱۰).

ملکم میدانست که رشوت یکی از اسباب عمده فساد اداری دولت است، و افراد را علیه فساد به قیام و مبارزه فرا خواند تا بتوانند از وضع وخیم رها شوند، ملکم این حالت را در اثری از نتایجات وی و باروش پسندیده و مقبولیت دار خیلی آشکار و تشریح نمود، آن اثر به نام (در خواب و بیداری) است. داستانی که آمده، میان افراد ملت ایران خیلی رواج و مقبولیت پیدا کرد و هدف از آن اصلاح جامعه است.

وی از سیاست استعماری انگلیس خیلی نفرت و به دولت خود هشداری داد چونکه انگلیس، دولت هندوستان را به صد و بیست ۱۲۰ ولایت تقسیم کرده اند، و دور نیست سرنوشت ایران مانند آن خواهد شد (۱۱).

شایستگی است که با توسط نگارشات وی از وضع ناجور جامعه و رفتار حکمرانان و حاشیه آنان خیلی مسخره و مورد انتقاد کرد و از آن خواست که ملت از غفلت و خواب بیدار شود و سرنوشت خود را تعیین کند چونکه چیزی دیگر از توهین و خواری بدتر نیست، و در همان وقت بهتر و برتر از آزادی چیزی دیگر باز هم نیست، وی خط مشی آخوند زاده را در راه مبارزه پیگیری کرد تا همکاری و همبستگی میان افراد جامعه پیدا شود.

ملکم سال ۱۳۰۷ ق از دولت ایران رنجید و در لندن روزنامه به نام - قانون - پدید آورد و در آن سخنان آزادی خواهانه گفت، این روزنامه در ایران به دست آزادگان بخش میشد، و کوشش مأموران ناصر شاه برای توفیق آن مؤثر نبود، یاد آوریم که ملکم محفل به نام " فراموش خانه " سال ۱۲۷۴ هـ. ق در تهران دایر نمود (۱۲).

طنز و مسخرهء ملکم خان ....

طنز و مسخرهء ملکم در رساله ها و نگارشات وی کم نبود و سخنان وی در آن تند و نکته جویانه است بویژه در رسالهء وی به نام " رفیق و وزیر ".

در آن باریک اندیشی نویسنده در مسایل سیاسی و کشور داری نمودار است، البته این رساله گفتگوی میان يك وزیر و دوست نکته سنج است، دوست نکته سنج، وزیر را سرزنش میکند که : چرا دل به تجمل و جاه

و ثروت بسته و بار سنگین وظایف خود را فراموش کرده است؟ و وزیر من کوشد که با هر دستاویزی خود را از این سرزنش برهاند^(۱۳).

روش و سبک نویسندگی وی

ملکم سبکی مخصوص در نگارشات - نثر - داشت، امکان هست که آن به مدرسه^{۱۴} (ملکم) نامیده شود، البته نامه های وی با پرسش و پاسخ. مطرح میشود و هدف از آن اصلاح و ایجاد يك قانون است، نگارشات وی در روش ساختن ذهن مردم بسیار مؤثر بود^(۱۴).

علاوه بر آن روش وی، خیلی ساده، خالی از تکلف، در میان ارباب مطبوعات صدر مشروطیت مقبولت زیاد داشت، زیرا که نتایج وی خالی از انتقاد و تصنیف و مسخره ای نبود، باز هم ثمر بخش و جالب است^(۱۵).

اثار ملک خان

اصول آدمیت، ندای عدالت، مفتاح، کتابچه غیبی، فرقه کچ بینان، و مقالات در روزنامه قانون و خاطرات سیاسی است^(۱۶).

نتیجه گیری

مسلم است که ملک ناظم الدوله مردی از مقربان دربار ناصری و وزیر مختار ایران در لندن و باز هم مردی هوشیار و با استعداد بود. میتوان گفت که روشنفکران و آزادیخواهان ایران که از فقر و ستم و نابرابری و قساوت حکمرانان و زمان آنان تا حدی معانات کردند. عده دیگر آیا از اینها که در خارج بسر بردند، با هر وسیله ای داشتند و با توسط روزنامه و کتاب به روشن کردن ذهن مردم و تربیت فکر آنان پرداختند.

از كسانیکه فعال ومؤثر در بیداری و مردم و باشیدن تخم نهضت انقلابی میرزا ملکم خان ناظم الدوله اصفهانی، عضو وزارت امور خارجه ایران بود.

بهر حال نقش روشنفکران و آزادیخواهان و مبارزان در هر زمان و هر مکان، نقش مهم و فعال جهت اصلاح جامعه و تربیت افراد آن باقی خواهد ماند، و بهترین گواهی بر آنست، ستونهای زرین کتابهای تاریخی را که بر جا گذاشتند از آنها هستند روسو، فولتیر، هیجو، عبد الناصر، غاندی، نهر، تیتو، کاسترو و عربی و دیگران، البته ملکم خان یکی از میان آنها بشمار میرفت.

الخلاصة

دور ملکم خان ناظم الدولة في بؤادر عصر اليقظة والثورة الدستورية في ايران

ان ملكم ناظم الدولة هو احد الرجال المقربين من بلاط ناصر الدين شاه القاجاري بالاضافة الى كونه مدة من الزمن كان وزيراً مفوضاً في لندن، والمعروف عن هذا الرجل بانه ذكي ولديه القابلية التامة على العمل. لملكم خان تأثير كبير على الساحة الايرانية، حيث استطاع ان يرشد الناس الى ما هم عليه من غفلة وتأجيج الموقف عما هم عليه من معاناة

بالإضافة ما لهذا الرجل المثقف من دور اساسي في زرع البذرة الأولى للثورة الدستورية في ايران عام ١٩٠٦، فدوره في هذا الجانب عظيم واسباسي ولا يمكن اغفاله اطلاقاً. والبحث يتضمن عدة مباحث كما هو موضح ومؤشر خلال مقدمة البحث، اهمها البحث الخاص بالسخرية من الوضع القائم انذاك.

دكتور

عمران سلمان موسى

منابع وماخذ

١. آرين پور، يحيى: از صبا تا نيما، ج ١، ج ٢، چاپ بنجم، چاپخانه سپهر، تهران ١٣٥٧.
٢. آزند، يعقوب: ادبيات نوين ايران، انتشارات امير كبير، چاپخانه سپهر، تهران ١٦٦٣.
٣. استعلامي، محمد: بررسي ادبيات امروز ايران، چاپ بنجم، انتشارات امير كبير، تهران ٢٥٣٦ ش.
٤. بهار، محمد تقى: سبك شناسى، ج ٣، تهران، ديماء ١٣٦٢ هـ. ش.
٥. زرین کوب، حميد: چشم انداز شعر نو، تهران، آبانماه ١٣٥٧.

۶. سدپانلو، محمد علی: نویسندگان پیشرو ایران، چاپخانه کارون، انتشارات نگاه، اسفندماه ۱۳۶۶.
۷. شفق، رضا زاده، تاریخ ادبیات ایران، چاپ دوم، مرداد ۱۳۵۲.
۸. صدیق، حسین محمد زاده یی: مسایل ادبیات نوین، چاپخانه رشیدی، انتشارات دنیا، تهران ۱۳۵۴.
۹. صفا، ذبیح الله: مختصر در تاریخ تحول نظم و نثر فارسی، چاپ بنجم، تهران، خرداد ماه ۱۳۳۸ ش.
۱۰. نفیسی، سعید: شاهکارهای نثر فارسی معاصرین تهران ۱۳۳۰.
۱۱. قشطه، محمود محروش: قضایا الادب المعاصر في ایران، القاهرة، ۱۴۰۵ ق، ۱۹۸۹ م، " ترجمه ".

الهوامش

- * به زرین کوب: چشم انداز شعر نو، مرجعه شود.
- (۱) آرین پور، یحیی: از صبا تا نیما، ج ۱، ص ۲۲ - ۳۱۴؛ واستعلامی، محمد: بررسی ادبیات امروز، ص ۹ - ۷۵.
- (۲) قشطه، محمود محروش: قضایا الادب المعاصر في ایران، ص ۱۴۷.
- (۳) آرین پور: همان مأخذ، ص ۳۱۴؛ واستعلامی، همان مأخذ، ص ۹ - ۷۵.
- (۴) آرین پور: همان مأخذ، ص ۲۲۵.
- (۵) آرین پور: همان مأخذ، ص ۲۲۵.
- (۶) آژند، یعقوب: ادبیات نوین ایران، ص ۳۳۴.
- (۷) قشطه: همان مأخذ، ص ۹ - ۱۴۷.

- (٨) همان مأخذ، ص ١٥٠.
- (٩) قشطه: همان مأخذ، ص ١٥٢.
- (١٠) همان مأخذ، ص ١٥٤.
- (١١) قشطه: همان مأخذ، ص ١٦٠؛ وبه استعلامی، بررسی ادبیات امروز مراجعه شود.
- (١٢) آرین پور، همان مأخذ، ج ١، ص ٣١٤.
- (١٣) استعلامی: همان مأخذ، ص ٥٩.
- ویرای کسب اطلاعات بیشتر به سبک شناسی، جلد سوم، مراجعه شود.
- (١٤) استعلامی: همان مأخذ، ص ٤٦ و ص ٥٩.
- (١٥) آرین پور: همان مأخذ، ج ١، ص ٢٢ - ٣١٤؛ واستعلامی: همان مأخذ، ص ٩-٧٥.
- (١٦) استعلامی: همان مأخذ، ص ٦١.